

Eesti NSV Haridusministeerium

H. Jõesaar

KÕLBLUSÕPETUS

VIII klass

Tallinn

1985

K Ö L B L U S Ö P E T U S

S e l e t u s k i r i

Kommunistliku kasvatuse tähtsa koostisosa moodustab kõlblus-õpetus, mis baseerub teadmistel kõlblusnormidest ja kõlblussuhetest.

Tulenevalt koolireformi ülesannetest õppe- ja kasvatustöö kvaliteedi tõstmisel on käesoleval ajal aktuaalne kodanikuõpetuse sisseviimine üldhariduskooli.

Kõlblusõpetus on integreeriv aine, mis psühholoogia, perekonnaõpetuse ja eetikaga moodustab ühtse terviku. Kõlblusõpetusel on integreeriv funktsioon ka teiste õppeainete - kirjanduse, ajaloo, Nõukogude riigi ja õiguse aluste jt. õpetamisel.

Isiksuse arengu seisukohalt on väga oluline, et õpilased suudaksid rakendada kõlblusõpetuses omandatud kogu õppetöös. Vaid sel juhul võime tõdeda ainetevaheliste seoste olemasolu.

Kõlblusõpetuse kursuse põhifunktsioon on tegelikkuse kõlbeline tunnetamine. Kõlbluse psühholoogiline mõju põhineb kaasaelamise mehhanismil. Sellest tulenevalt on kõlblust võimalik kasvata da vaid läbi isiksuse enda, emotsioonide kaudu. Kõlblusõpetuse kursuse ülesandeks on üldistada senini omandatud kõlblusalaseid teadmisi, oskusi ja vilumusi, suunata õpilasi nägema ette teo tagajärgi ja vastavalt sellele tegema õigeid kõlbelisi otsustusi. Kursus peab aitama õpilasi iseenda ja teiste inimeste tundmaõppimisel ning oma suhete reguleerimisel looduse, ühiskonna ja teiste inimestega. Kõlbelise ideaali olemasolu ja kõlbeliste tõdede omaksvõtmine tagavad isiksuse sisemise tasakaalu ja harmoonia. Olulise tähtsusega on isiksuse suunduse ja eneseteadvuse arendamine, samuti õpilase tegevuse stiili kujundamine.

Probleemide lahendamisel, milleks õpilastel endil veel puudub eluline kogemus, toetutakse õpetaja kogemustele. Olulise tähtsusega on õpetaja väärtushinnangud ja nende vahendamine.

Edukusele kõlblusõpetuse õpetamisel võib loota vaid siis, kui õpetaja suudab huvi äratada aine vastu. See huvi peaks jääma püsima kogu eluks. Huvi kõlblusprobleemide vastu võimaldab õpetajal kujundada õpilaste kõlblusvajadusi.

Kõlblusõpetuse õpetaja, kes tunneb oma õpilaste vajadusi ja käitumise motiive, suudab neid ergutada aktiivsele tegevusele, mõjustada nende käitumist. Kuna õpilaste tähtsaim tegevus on õppimine, on eriti oluline õpimotiivide tundmaõppimine. VIII klassi õpilastel jagunevad teadusandmeil (L. Božovitš jt.) õpimotiivid kahte kategooriasse: ühed neist on otseselt seotud õppimisega, teised - lapse ja teda ümbritseva keskkonna vastastikuste suhetega. Esimese hulka kuuluvad laste huvid, vajadus intellektuaalseks aktiivsuseks, vajadus uute oskuste, vilumuste ja teadmiste omandamiseks. Teised on seotud õpilaste suhtlemisvajaduse rahuldamisega, samuti vajadusega leida endale koht ühiskondlike suhete süsteemis. Mõlemad motiivide kategooriad on vajalikud mitte ainult õppimise, vaid igasuguse tegevuse puhul edu tagamiseks.

Kõlblusõpetuse käsitlemine koolikursuses on üheaegselt õpetamis- ja kasvatamisprotsess. Kasvatamisprotsess on lahutamatult seotud õppimishoiakutega, need aga omakorda hariduse prestiižiga ühiskonnas.

Kõlblusõpetuse programmi koostamisel oli võimalik arvestada H. Liimetsa uurimisgrupi töö tulemuste analüüsi ankeedi "Pingist pinki" andmete põhjal.

Kursuse üks tähtsamaid ülesandeid on õpilaste suunamine enesekasvatusele, ilma milleta kõlblusõpetus kaotaks mõtte. Ainult sel

juhul, kui õpilased pärast kursuse omandamist oskavad end teadlikult jälgida, oma iseloomu teatavas suunas mõjutada, kui nad oskavad anda endale adekvaatse hinnangu ja kui kursuse vältel on märgatavalt arenenud õpilaste eneseteadvus, võime tulemustega rahulduda.

V. Panso on öelnud näitlejate ettevalmistamise kohta: "Kõik need treeningud on ju selleks, et kindlaksmääratud päeval olla mehe eest väljas." Sedasama võime öelda ka kõlblusõpetuse õpetamise kohta. Teadmiste omandamine on enese kõlbelise mõjutamise üks eeldusi. Peamine on jõuda kõlblusveendumusteni, mille olemasolu on eelduseks kõlblate otsustuste tegemisel.

Kõlblusõpetuse ülesandeks on aidata õpilastel selgusele jõuda, miks inimesed tegutsevad erinevalt: ühed töötavad üllate ideaalide, helgema tuleviku nimel: kui vaja, on nad valmis end ohverdama teiste inimeste pärast, teised aga tegutsevad vaid oma egoistlikest taotlustest lähtudes.

Kõlblusõpetuse õpetamine nõuab õpetajalt oskuslikku õpilaste juhtimist, arvestada tuleb nende eneseregulatsiooni. Arvestada tuleb asjaolu, et kaasaja õpilane saab suure osa informatsioonist massiteabevahendite kaudu. M. Lauristini andmeil jälgib iga tööealine eestlane pidevalt 7 massiteabekanalit (raadio, televisioon, 2-3 ajalehte, 2-3 ajakirja). Ajalehtede levikult on meie vabariik maailma esimese viie maa hulgas. Teatud osa sellest infost jõuab ka õpilasteni. Kui senini omandati kõlbluse põhitõed põlvest põlve edasiantuna juba traditsiooniliselt, siis kaasaegne noor enam sellega ei lepi: ta vajab argumenteeritud seisukohti, et veenduda kõlblusnormide vajalikkuses. See ülesanne on komplitseeritud, kuna kaasaja õpilaste saavutusmotiivistik on sageli nõrgalt arenenud, seepärast puudub paljudel enese kõlbelise täiustamise eesmärk. Sel-

leta aga ei toimi eneseregulatsioon, mis kogu õppe- ja kasvatusprotsessis on määrava tähtsusega.

Nimetatud põhjustel on kõlblusõpetuse viiest osast koosneva programmi esimeseks teemaks "Suhtlemis- ja käitumiskultuur". Programmi koostamisel on ühtlasi arvestatud, et VIII klassi õpilaste juhttegevuseks on suhtlemine ja et sellele eelneva väärtushinnangutes on oluline koht sõpradel (ka koolikaaslastel) ja nende arvamustel.

Õpetajal tuleb ainekäsitus kooskõlastada kirjandusõpetajaga, kuna teema "Suhtlemine ja massiteabevahendid" on VIII klassi kirjanduse programmis (suhtlemise olemus, taust ja kulgemine; suhtlemishäired). Kogu kursuse vältel on seostamine kirjandusõpetajaga äärmiselt oluline, eriti selleks, et vältida põhjendamatu korramist, mis võib õpilastes huvi käsitletava vastu vähendada. Ilukirjanduslike teoste valikul eetilisteks probleemiarutlusteks on vajalik teada, millist teost kirjanduses käsitleti (näit. VI klassis on võimalik valida teostest E. Bornhöhe "Tasuja" või M. Metsanurga "Ümera jõel", VII klassis M. Šolohhovi "Inimese saatus" või A. Fadejevi "Noor kaardivägi").

Kuna kõlblusprobleeme tõstatatakse sageli nii perioodikas kui ka ajalehtedes, neid käsitletakse raadio- ja televisioonisaadetes, on võimalik kasutada huvitavamaid neist ka tundides. Teretulnud on ka koolielu eetilised küsimused. Oluline on aga, et nende arutelu ei riivaks ühtki õpilast isiklikult: selle tagajärjel võib kujuneda antud õpilase (ja tema mõttekaaslaste) tõrjuv hoiak aine suhtes.

Erilist tähelepanu tuleb osutada suhetele eakaaslaste ja vanemate inimestega. Õpilastes tuleb süvendada lugupidamist teiste inimeste vastu, osutada inimeste erinevusele ja sellest tingitud vajalikkusele paindlikuks käitumiseks. Suhtlemisraskuste ületami-

sel vajavad õpilased asjalikke nõuandeid. Õpetaja ülesandeks ongi noorte abistamine suhtlemisraskuste ületamisel.

Eriline rõhk on käitumiskultuuri käsitlemisel sõnade ja tegude ühtsuse tagamisel, s.o. asjaolul, mis soodustab inimsuhete normaalset kulgu. Arusaamatused ja üksteise mittemõistmised tekivad sageli just sellel pinnal.

Kõneldes etiketist on õpetajal võimalus näidata, et käitumiskultuuril on seljataga pikk ajalugu. Illustreerimiseks on õpetajal võimalik kasutada Dänhardti raamatut, mis on küll mõeldud ealiselt noorematele, kuid mida saab edukalt (vastavate kommentaaridega) kasutada ka VIII klassis.

Mõnedes meie vabariigi katsekoolides on täheldatud õpilaste külbelises arengus ühiskondlikult soovitavaid nihkeid: ennast adekvaatsemalt hindavad õpilased on nii õpetajate kui ka kaasõpilastega suhtlemisel paindlikumad, püüavad pisiäpardustest ja -pahandustest huumori abil üle saada. Palju oleneb koolis sellest, kui võrd õpetajaskond huumorist lugu peab. Rida küsimusi külblusõpetuseski on võimalik seostada hea naljaga, näiteks O. Kruusi "Apokriiva lugusid" illustratsiooniks kasutades.

Mis puutub õpilaste käitumisse, siis võime VIII klassis loota vaid käitumise paindlikumaks muutmisele, kuna käitumisharjumused kujunevad juba lasteaia-eas ja nende muutmine võib toimuda vaid teadliku enesekasvatuse teel. Küll aga võib külblusõpetus suurendada tähelepanelikkust oma kaaslaste suhtes, ühtlasi väheneb sallimatus defektsete kaaslaste suhtes, kes madala külbluskultuuriga klassikollektiivides võivad sattuda pilke-, halvemal juhul löögialusteks. Oluliselt tõuseb ühiskondlik aktiivsus, kuna vastava teema käsitlemisel veendutakse selle vajalikkuses enese kui isikuse arendamisel.

Õpilased jõuavad suhtlemis- ja käitumiskultuuri teema käsitlemisel arusaamisele käitumise ilust, kommete ja tavade väga pikaajalisest arengust ja vajalikkusest. Õpilase arengus toimuv vastav nihe ongi olulisim. Ühtlasi olgu siin tähelepanu juhitud asjaolule, et kõlblusõpetus on üks nendest ainetest, mis peab eriti arvestama soolisi iseärasusi ja soolise kasvatusvajalikkust. Kas õpetaja kasutab mõningaid praktikatunde poistele ja tütarlastele eraldi, oleneb aga paljudest asjaoludest: klassi täituvusest (üle 25 õpilasega klassis on õpetajal raske kõiki õpilasi kaasa haarata, intiimsemad teemad muudetakse sel juhul sageli pilaks!), klassi vaimsusest, klassi liidritest jne. Asjakohased on individuaalvestlused ning erandjuhtumel ka vanemate kaasamine teatud kõlblusprobleemide lahendamisse.

Kõige ohtlikum kari ja seda eriti käitumiskultuuri õpetamisel on nn. moraali lugemine. Ideaalilähedane on kasvatamine südameheadeuse ja isikliku eeskujuga (J. Rjurikovi järgi isikliku eeskuju ja elulaadiga). Arukas õpetaja leiab tavaliselt ise selle lähenemiseviisi, mis tagab klassiga laduse koostöö. H. Liimets on juhtinud tähelepanu töövormide ja -meetodite katsetamise vajalikkusele, et "viia iga õpilaskollektiivi järjest suuremale eneseregulatsioonile, asendada väline juhtimine isiksuse enesesuunamisega".¹

T. Kuurme on öelnud, et õpilasele annab klass (kool) kaasa "tükikese elumudelid ja käitumismallid, määrab positsiooni. Ja kinnistab hoiakuid: kas kurjuse poolt või vastu või ei millegi poolt või vastu".² Üeldut arvestades ei saa me kuidagi leppida

¹ Liimets, H. Mida ootab muutuv kool pedagoogikateaduselt? Rahva Hääl, 6. jaan. 1985.

² Kuurme, T. Kurjus. Nõukogude Õpetaja, 12. jaan. 1985.

toimuvate kurjuseavalduste kui vastava ea iseärasustega, mis aja-
pikku iseenesest kaovad. Kurjus, millega lepitakse, ei kao iseenesest, vaid vastupidi, kasvab. Teatavasti kujuneb just mürsiku-
eas välja suhtumine inimesesse. V. Davõdov¹ väidab: mida üldisem
(üldhumaanssem) on see suhtumine, seda parem, seda rikkam ta on.
Alles vanemates klassides toimub veendumuste täitumine sotsiaalse sisuga.

Hea ja kuri on eetika kategooriad, mille õpilasteni viimine on määrava tähtsusega kogu ainekursuse vältel. A. Schweitzer on avanud headuse (hea) ja kurjuse (kurja) mõiste järgnevalt: "Headuseks tuleb pidada elu säilitamist, elu toetamist, elu edasiarendamist kõige kõrgemale tasemele; kurjuseks tuleb pidada elu hävitamist, elu kahjustamist, arenemisvõimelise elu allasurumist". Siit jõuamegi kohuse kui inimese poolt vabatahtlikult täidetava kohustuse juurde nii ühiskonna kui teiste inimeste suhtes. Kohusetunne omakorda on lahutamatult seotud inimese südametunnistusega. Kursuse vältel peavad õpilased jõudma arusaamani, et südametunnistus on kõlbeline vastutus iseenda ees.

Eetikakategooria "õiglus" on lahutamatult seotud niisuguse isiksuse omadusega nagu tõearmastus. Tõearmastus aga eeldab kõlbelise omadusena inimeste hindamisel eelarvamustest vaba lähene-
mist, mida nimetamegi õigluseks. Õpilased hindavad õpetajaid kõigepealt selle järgi, kuivõrd õiglane on üks või teine pedagoog.

Tallinna raekoda kaunistab õiglusjumalanna bareljeef. Ühes käes on tal kaalud, teises möök. Sümboliseerib see otsuse läbi-
kaalumise vajalikkust ja võitlust õiglase otsuse langetamise eest.

¹Давыдов В.В. Проблема периодизации психического развития.- В кн.: Возрастная и педагогическая психология. Пермь, 1974, с. 33-53.

Ajaloost teame palju juhtumeid, mil võitluses õigluse eest ohverdati isegi elu. Rahvas on alati kõrgelt hinnanud neid, kes oma tegevuses on lähtunud inimkonna progressiivse arengu vajadustest.

Antud teema käsitlemine eeldab õpetaja koostööd Nõukogude riigi ja õiguse aluste õpetajaga, kuna õiglus hõlmab ühtlasi inimestevahelisi suhteid, mida reguleerib õigus.

Aust kõneldes peame kõigepealt silmas ühiskonna tunnustust. Kuid väär oleks vaid sellega piirduda: au on seotud otseselt iga isiksusega nagu väarikuski. Sageli kasutatakse neid mõisteid koos, kuna ühe olemasoluga ei saa teist olla. Eraldi tuleks vaadelda veel inimväarikust, mis on eelduseks inimesele alandavatest tegudest hoidumisel. Inimväarikuse kohta võib juba VIII klassi õpilanegi oma elukogemuste ja loetud kirjandusteoste põhjal näiteid tuua.

Palju materjali arutlemiseks au, väarikuse, uhkuse, õigluse jne. üle pakub H. Sergo romaan "Vihavald". Oma põneva sündmustiku ja huvitavate karakteritega on nimetatud teos sobiv antud eale.

Au mõiste käsitlemist on vaja siduda häbi mõistega. Väärilt käitujat on meil ikka iseloomustatud, öeldes: "Sellel ei ole häbi ega au".

Õpilastega tuleks kindlasti arutleda ka kooli au üle. See on hädavajalik eriti tänapäeval, millal haridust paraku liiga odavaks hinnatakse, mille tõttu kohati ka kooli väärtus õpilaste silmis on langenud. Vörrelda võiks kaht rahvapärast ütlust: "Me oleme ühest koolist" ja "Me oleme üht verd". Esimene neist kuulub inglastele, viidates sellele, kui oluliseks peetakse nende poolt ühe kooli tunnet, kooli au. Selle mõiste avamisel on õpetaja võimalik kasutada näiteid antud kooli vilistlastest, kellest

on kujunenud ühiskonnas hinnatud inimesed. Õnnelikus olukorras on need koolid, kus kooli kroonikaraamatut kasutatakse kasvatus- töö tõhustamisvahendina, kus stendid kõnelevad endiste ja praeguste õpilaste saavutustest nii õppetöös (näiteks olümpiaadidel) kui ka tunnivälises tegevuses. Koolielu peaks kajastama õpilas-almanahh. See võib ka käsitsi kirjutatud olla, kui trükkimisvõimalused puuduvad. Õpilastele tuleks anda võimalus seal arutleda ka kõlblusprobleeme. Vaatluse alla võiks võtta sellegi, kuidas kommunistlikud noored pioneere abistavad ja juhendavad. Arutlusele võiks võtta sellegi koolis alati aktuaalse probleemi, kuidas klassikaaslastel oleks võimalik abistada neid, kellel õppetöös tõsisemaid raskusi (juhuks, kui tegemist ei ole laiskusega: siis saab aidata end vaid õpilane ise, laiskusest võitu saades).

Tütarlapse (naise) ja mehe aust rääkides on võimalik kasutada H. Jänese raamatut "Poiss ja tüdruk" pt. "Naiselikud tüdrukud ja mehelikud poisid". Oleks hea, kui iga kooli raamatukogus või kodanikuõpetuse kabinetis oleks neid raamatuid küllaldaselt, et neid oleks võimalik õpilastele kodus lugemiseks laenutada. Võimaldavad ju selle raamatu mitmed teemakäsitlelused, näiteks "Pois- tel on rohkem jõudu", "Naiste ja meeste töö" jne. selgitada pois- te ja tüdrukute soolisi iseärasusi. Raamatu autor on veenvalt sel- gitanud, et naiselikkus ja mehelikkus on igipüsivad väärtused, mida meiegi peame hindama. H. Jänes toonitab ühtlasi kõlbluskas- vatuses väga olulist seika: "Poisid ei luba endale sündsusetut käitumist tütarlapse suhtes, kes oskab lugu pidada oma naiselikust väärikusest".¹

Rahvuslikust uhkusest kõneldes on võimalik õpilastele ise-

¹ Jänes, H. Poiss ja tüdruk. Tln.: Valgus, 1983, lk. 109.

seisvaks läbitöötamiseks anda M. Titma "Mina, kommunistlik noor" teosest "Kommunistlik noorsooühing noorte elus"¹ ja ENSV TA teadlaste artiklid "Rebala loos".² Tundi on võimalik organiseerida seminari-vormis.

Teemast "Au ja väärikus" kokkuvõtete tegemiseks on asjakohased õpilaste referaadid teemadel:

- 1) Rahvuslik uhkus (M. Titma "Mina, kommunistlik noor" ja "Rebala loos" põhjal).
- 2) Suhtlemine teiste rahvaste esindajatega (U. Buschmanni "Oma mätta pealt maha"³ põhjal).
- 3) Kõlbeline väärikus kui iseendast lugupidamine.

Jõudes teema "Kõlblussuhted sotsialistlikus ühiskonnas" juurde, teeb õpetaja arukalt, kui loob õpilastele ettekujutuse inimesest kui looduse lahutamatu osast. Võimaluse korral võiks toetuda L. Mere filmile "Linnutee tuuled", näidates soome-ugri hõimude uurimisele tuginedes metsavööndis elanud rahvaste lahutamatu seosele näiteks kuusega, mis jäi nende mõttekujutusse (mustritesse) veel siis, kui asuti elama Põhja-Jäämere äärde, kus kuuski ei olnud.

A. Schweitzer on jõudnud järeldusele, et eetika valdkonda kuulub inimese suhtumine kogu maailmasse. Kõlbluskasvatuse seisukohalt puudutab loodusesse õige suhtumise kujundamine isiksuse moraalse palge kolme komponenti: emotsionaalset, tunnetuslikku ja käitumuslikku. Palju oleneb sellest, kuidas õpilased häälestada

¹Titma, M. Mina, kommunistlik noor. - Rmt.: Kommunistlik noorsooühing noorte elus. Tln.: Eesti Raamat, 1980, lk. 59-65.

²Rebala lugu. Sirp ja Vasar, 23. nov. 1984.

³Buschmann, U. Oma mätta pealt maha. - Rmt.: Aknad valla. Tln.: Valgus, 1982, lk. 6-11.

loodusesse suhtumisel. Ei ole üllatuslik, et paljud filmide loojad kogu maailmas on erilist tähelepanu osutanud inimeste - loomade suhetele (näiteks filmid "Vabana sündinud", "Bim Valgekõrv" jt.).

A. H. Tammsaare miniatuuri "Poiss ja liblikas" analüüsimine õpilastega võimaldab püstitada küsimuse, kas oskame õigesti hinnata eluväärtusi. Kui palju on elus situatsioone, mida me ei oska väärtustada või väärtustame liiga hilja!

Teema "Inimene ja ühiskond" käsitlemisel on rõhuasetus isiklike taotluste ühitamisel ühiskondlikega.

V. Suhhomlini on öelnud: "On tarvis, et kasvandikud käiksid koos minuga läbi terve ajaloo". Selleks, et õpilase ees avaneks suhe inimene - ühiskond, peab õpilased viima tagasi kaugetes se aegadesse, aastatuhandete taha. Nad peavad jõudma arusaamiseni, et rahvuslik rikkus, mille iga põlvkond eelmiselt pärib, on looduslikud ressursid kui ka eelnevate põlvkondade poolt loodud väärtused. Nii kasvab vastutustunne nii esivanemate kui ka tulevaste põlvkondade ees. Kuidas kasvatada õpilastes kodanikutunnet, annab edasi oma kogemusi U. Buschmann kirjutises "Kasvatada inimest, kasvatada kodanikku".¹ Oluline on seose mõistmine: ühiskond vormib inimest, inimene omakorda peab aga rakendama kogu oma jõu, et ühiskonda progressiivsemaks, kultuurilembesemaks ja humansemaks muuta. Nii avanevad noore silmad tegelikkuse nägemiseks.

A. Mudrik on juhtinud tähelepanu urbaniseerumisprotsessi ühele iseloomulikule joonele - kontaktide rohkusele ja pealiskaud-

¹Buschmann, U. Kasvatada inimest, kasvatada kodanikku. - Rmt.: Aknad valla. Tln.: Valgus, 1982, lk. 12-24.

susele inimeste vahel. Seda arvestades on vajalik linna- ja maakoolide kõlblusõpetajail leida aine käsitlemisel kõige otstarbekam lähenemisviis. Suuri võimalusi kõlblusalasteks aruteludeks pakuvad ilukirjanduslikud teosed, seda eriti teema "Inimene - inimene" puhul. Kindlasti saab õpetaja materjali nii ajakirjandusest kui ka H. Rauga "Piirsituatsioonidest" (ilmub 1985. a.). Tänuväärne antud teema käsitlemisel on luule, mis võimaldab ühelt poolt jälgida luuletaja sisemaailma, kuid samaaegselt analüüsib inimestevahelisi suhteid, inimese suhteid ühiskonnaga, loodusega jne. Edukalt on võimalik kasutada helilinte, millest on soovitatav teha valik klassi üldkultuurilist taset ja kõlbelist küpsust arvestades. Linnakoolidel on võimalik korraldada filmi(de) (näiteks "Punetab lodjapuu", "Aga kui see on armastus", "Hernehirmutis" jne.) ühiskülastusi ning -arutelusid.

Eraldi tuleks vaadelda sõna kaalu nii inimeste-vahelistes suhetes kui ka kogu ühiskonnas. Milline on ühiskonnas sõna tarvitus (või kuritarvitus), sellest oleneb tohutult palju. Juba VIII sajandil elanud hiina luuleklassik Li Bo mõistis, et ühiskonnas on kõik omavahel seotud, väites: "Kui sõna tarvituses pole kõik korras, siis pole see, mida öeldakse, enam see, mida mõeldakse. Kui see, mis öeldakse, pole see, mida mõeldakse, siis ei laabu töö. Kui töö ei laabu, siis ei edene moraal ega kunst. Kui moraal ja kunst ei edene, siis ei taba õigusemõistmine märki. Kui õigusemõistmine märki ei taba, siis ei tea rahvas, kuidas istuda või astuda. Järelikult ei tohi sõnade tarvitamises omavoli sallida".

Noore inimese olulisim kasvataja aga ongi tegelikkus. Sellele juhtis tähelepanu juba V. I. Lenin, väites, et enamus inime-

si saab oma veendumused elust.¹

O. Bogdanova² on juhtinud tähelepanu meie koolis ärevust tekitavale nähtusele: õpilaskollektiivi elu korraldamisel huvi kadumisele isiksuse vastu, kusjuures õpilases nähakse vaid käsutäitjat. Selles suunas on mõtteid avaldanud paljud õpetajad, kes on viidanud massikasvatuse ohtlikule mõjule, noorte mõtte-tegevuse vähesele arendamisele, kasvatustöös kõigile ühise möödu-puuga lähenemisele. Selle tulemus on ajapikku noorte initsiatiivi ja aktiivsuse kadumine või kõlbeliselt väärale teele sattumine. Tahab ju iga noor leida võimalusi eneseteostuseks. K. Marx on öelnud: "Mis on elu, kui ta ei ole mitte tegevus". Kõlbluskasvatuse üheks ülesandeks ongi aidata igal õpilasel leida oma tee. Selles suhtes on oluline ühtlasi noorte osalemine komsomolitöös: peab ju noorte organisatsioon neid ette valmistama tulevaseks tööks ja ühiskondlikuks tegevuseks. Komsomoliorganisatsiooni ülesandeks on noortele juhtimiskogemusi anda, ühtlasi aga arendada neis oskust oma kõrval tähele panna seltsimeest, kaaslast, kuulata tema arvamusi ja arvestada tema seisukohti. Vastutustunnet komsomoliorganisatsiooni liikmena aitab tõsta arutelu (või ka kirjand) teemal: "Kes ma olen kommunistliku noorena".

Teema "Inimese suhtumine iseendasse" eesmärgiks on kujundada õpilastes adekvaatset enesehinnangut, kuna teadusandmed näitavad, et mürsikute enesehinnangud on kõrgendatud. Seega on antud

¹ Lenin, V.I. Teosed, 28. kd. Tln.: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955.

² Bogdanova, O. Mõnda kõlbelise kasvatuse sisust ja vormidest. Nõukogude Õpetaja, 1984, 3. märts.

teema raames ülesandeks kujundada õpilastel õige "mina" -pilt.

Teema "Ideaal ja tegelikkus" eeldab kõlblusõpetaja tihedat koostööd Nõukogude riigi ja õiguse aluste õpetajaga. Kuna kommunistlikult moraalkoodeksi kõlbelised põhimõtted on esitatud nimetatud aine õpikus¹ ja õpitakse juba I veerandil, tuleb seda kõlbelise ideaali käsitlemisel kõlblusõpetuses arvestada. Möis- te avamisel on vaja rõhutada, et kõlbelise ideaali kujunemine on isiksuse suure vaimse töö tulemus: see on sulam tema elukogemustest, vaadetest, hinnangutest, samuti kirjanduslikest kangelastest ja kõrge kõlbelise kultuuriga inimestest. Kõlbelise ideaali olulisust aitab õpilastel mõista see, et kõlbeline ideaal on orientiir täiuslikkusele. Just kõlbeline ideaal formuleerib isiksuse arengu eesmärgi. Inimkonnale on iseloomulik ideaali muutumine. Ka kommunistlik kõlblusideaal on teisenenud. Õpilastel võiks lasta iseloomustada revolutsionääri kõlbelisi omadusi ja arenenud sotsialismi tingimustes elava kommunisti (kommunistliku noore) omadusi.

Iseseisva tööna võiks õpilastele anda teema "Igakülgselt arenenud isiksuse kasvatamine - partei programmiline eesmärk". Juhendamisel on võimalik kasutada teadusliku kommunismi kooli programmi.²

¹ P. Gurejev, G. Davõdov, E. Melnikov, J. Feofanov Nõukogude riigi ja õiguse alused. Tln.: Valgus, 1983, lk. 17-18.

² Noorte kommunistliku kasvatuse teooria ja praktika aktuaalseid probleeme arenenud sotsialistlikus ühiskonnas. Õpetajate ja teiste haridustöötajate teadusliku kommunismi koolide õppeplaanid ja programmid. Tln.: Eesti NSV Haridusministeerium, 1981, lk. 20-21.

A. Hartšev ja V. Aleksejeva on kõlbelist kasvatust nimetanud teatud moraalse ideaali tabamiseks, selle "ühitamiseks" tegelikkusega, tegelikkuse tajumiseks ja hindamiseks ideaalsete ettekujutuse valguses. Seega on erakordselt tähtis ideaalide ja tegelikkuse vahekorra analüüsimine ja õpilaste juhtimine arusaamani, milline on ideaali omava inimese eelis ideaalideta inimese ees.

Ideaali leidmine seostub vahetult ka elu mõtte otsimisega, samuti küsimusega, mis on õnn. Elus peab igaüks ise leidma neile küsimustele vastuse. A. H. Tammsaare on selle mõtte sõnastanud nii: "...inimene peab ise otsima, ainult siis leiab ta selle, mida ta vajab".

F. Tuglas on tulevikuinimest (ideaali) kujutanud järgmiselt: see on inimene, kes võtab elult kõik, mis see sisaldab, ja annab sellele kõik, mis ise sisaldab.

Õnn omakorda võib olla väga erinev ja seda mõistetki käsitavad inimesed vastavalt nende loomusele. Arutlemiseks võiks õpilastele anda V. Panso ütluse, et õnn on võime luua.

Kõlbeline ideaal on otseselt seotud isiksuse enesekasvatuse ja iseloomu kujundamisega. Enesekasvatuse olulisusele on eespool juba korduvalt tähelepanu juhitud. Huvi äratamiseks ja üleminekuks ideaali käsitleluselt enesekasvatusele võib kasutada diskuteerimiseks küsimusi: 1) millest sõltub kõlbelise ideaali realiseerimine: inimesest või olukordadest?

2) kas võib öelda, et enesekasvatus on jõukohane vaid tahtejõulistele?

Õppuse käigus peavad õpilased jõudma arusaamani, et enesekasvatus on inimese ennast kujundav tegevus, kooskõlas püstitatud

eesmärgiga. See on inimese vabatahtlik tegevus, mille teostamine eeldab kõlbelise ideaali olemasolu. Õpilaste tähelepanu tuleb juhtida tingimustele, mille olemasolul enesekasvatus teostub:

- 1) isiksuse enesekriitilisus,
- 2) arusaamine enesekasvatuse isiklikust ja ühiskondlikust tähtsusest,
- 3) enesekasvatuse kava olemasolu,
- 4) enesekasvatuse kava järgimine.

Elueesmärkide saavutamine on samuti lahutamatult seotud enesekasvatusega. See eeldab ühtlasi isiksuse küllalt kõrget kõlbluskultuuri taset.

Enesekasvatuse motiivideks võivad aga olla veel: sotsiaalsest rollist tingitud vajadus, mitteküllaldane autoriteet kaasklaste silmis, senini tehtud tõsisemad vead, eksimused. Arutlemiseks pakuvad head materjali sellel teemal H. Puki teos "Rein ja Riina", V. Saare "Ira" jne.

Küberneetikute väite alusel on inimene ainukene süsteem, mis end ise reguleerib.¹ Kuigi põhilise, bioloogilise aluse meie käitumisele loob temperament, on siiski kasvatuse ja enesekasvatuse kaudu võimalik jõuda enesevalitsemiseni, teatud määral isegi emotsioonide valitsemiseni. Sellest omakorda olenevad paljuski suhted teiste inimestega. Suhted teiste inimestega mõjustavad omakorda inimese tegemisi-toimetamisi, sellest oleneb meeleolu ja töö edukus. Seega ei saa enesekasvatust kuidagi alahinnata.

Õpetaja peab, arvestades õpilaste kõlbelist küpsust ja klassikollektiivi arengu iseärasusi, töid eri rõhuasetusega regulee-

¹Orav, M. Viisakuse päev, nädal, kuu, aasta. Nõukogude Naine, 1984, nr. 10, lk. 18-20.

rima, kuid enesekasvatus on teema, mida igas kollektiivis tuleb sügavalt analüüsida.

Aasta vältel õpitust tehakse kokkuvõtte konverentsil, kus esitatakse õpilaste poolt 2-3 ettekannet. Konverents võiks lõppeda kooli juhtkonna esindaja (direktori, direktori asetäitja) aastasele tööle hinnangut andva sõnavõtuga.

Kokku võttes esitatut, võime öelda, et kõlbelise hariduse andmisel noorsoole on tohutu suur kasvatuslik väärtus. Me ei tohi seejuures aga unustada peamist: nii õpetaja kui ka kooli- (klassi-)kollektiivi juhtiv osa seisneb peamiselt õpilaste tegevuse mõjustamises, tema tegelikkusesse suhtumise kujundamises. Igal tegevusel on lisaks omandatud teadmistele, oskustele ja vilumustele teatud kõlbeline resultaat. See ilmneb õpilaste suhtumises kohustustesse, tegevusse ja selle tagajärgedesse, samuti aga ka suhtumises teistesse inimestesse. Seepärast võime öelda, et just tegevuses saab õpilane oma kõlbelise kogemuse. Seega on tegevuse kaudu võimalik arendada õpilaste kõlbelist iseseisvust ja enesekasvatuse vajadust, mille kaudu on võimalik jõuda eneseregulatsioonini.

Hindamatu väärtusega on avameelne suhtlemine õpilaste ja õpetaja vahel. Õpilased vajavad väga avameelsust. Seda võiksime väljendada K.-M. Olbri sõnadega:

Rääkige keegi
minuga nii, et
kuuleksin elusat kõnet.

Arvestada tuleb ka seda, et kõlblusõpetus on võrdselt vajalik nii neile, kes valmistuvad vaimse töö tegemiseks kui ka neile, kes asuvad tootmistööle.

Kooskõlas eetika programmiga käsitletakse osa moraali põhiprintsiipidest ja eetika kategooriatest XI klassis. Teema "Isiksus" käsitlemine toimub IX klassi psühholoogiakursuses, kuid antud mõiste esineb juba ka Nõukogude riigi ja õiguse alustes, seetõttu ei ole õpilastele tundmatu.

Kuigi kõlblusõpetuse ülesanded on kergesti fikseeritavad: õpilaste kõlblusteadvuse, tundmuste ja kõlbla käitumise kujundamine, on selle tulemuste hindamine palju keerulisem: ilmneb ju kõlblusõpetuse mõju alles siis, kui isiksus on moraalse valiku situatsioonis. H. Roots¹ on andnud ülevaate sellealasest tööst NSV Liidu PA Kasvatuse Üldprobleemide TUI kõlbeline kasvatuse laboratooriumis.

Aluseks võiks võtta järgmised parameetrid:

- 1) kõlblusnormide tundmine,
- 2) kavatsuste ja tegude vastavus teadmistele kõlbelisest käitumisest,
- 3) emotsionaalsete väljenduste kõlbeline suunitlus.

Kõlblusõpetusel on juhul, kui oskame kasutada selle kaudu avanevaid võimalusi, õppe- ja kasvatusprotsessis tähtis koht.

Hindamine.

Kõlblusõpetuse õpetaja peab põhjalikult tundma õpilaste individuaalseid iseärasusi, kasvatusolukorda kodus, õpilase osalemist pioneeri- või komsomolitöös, tema ühiskondlikku aktiivsust,

¹ Roots, H. Teaduselt ja teadlastelt kõlbeline kasvatuse tarvis. Nõukogude Kool, 1982, nr. 5, lk. 18-21.

osavõttu tunnivälisest tegevusest, oskust kasutada teatmeteoseid, direktiivmaterjale, ilukirjandust, filme jne. Kõige olulisem on aga tundma õppida külbelise küpsuse taset, seda, kuivõrd õpilane tegeleb enesekasvatusega. Selle alusel tulebki õpetajal anda kursuse teatud etappidel, mis ei tarvitse kokku langeda õppeveeranditega, õpilastele hinnang. See peab igal juhul olema julgustav ja õpilasi ergutav.

Katsekoolide õpetajate küsitluse alusel võime soovitada, et veerandihindeid külblusõpetuses ei pandaks, küll aga peaks külblusõpetuse õpetaja osa võtma käitumishinde panemisest. Ka VIII klassi lõpetamisel koostatavate iseloomustuste koostamisel peaks külblusõpetuse õpetaja osalema.

Õpilaste põhioskused.

Õpilased peavad oskama:

- õpetaja juhendamisel konspektierida õpitavat materjali, kasutada direktiivmaterjale, teatmeteoseid jne.;
- orienteeruda külblusalastes mõistetes;
- arutleda külblusprobleemide üle kirjandis;
- koostada referaate külblusteemadel;
- anda oma ja teiste tegudele külbelisi hinnanguid;
- kasutada külblusalaseid teadmisi ümbritseva elu faktide (nähtuste) seletamiseks;
- juhinduda oma käitumises külblusalastest teadmistest ja veendumustest.

Põhimõisted.

1. teema. Suhtlemiskultuur. (5 tundi + 2 tundi praktilist tegevust)
Suhtlemiskultuur. Suhtlemisraskused. Tundekultuur. Taktitunne.
Enesevalitsemine. Huumor. Tantsukultuur.
2. teema. Käitumiskultuur. (4 tundi + 4 tundi praktilist tegevust)
Käitumiskultuur. Etikett. Teo kõlbeline motivatsioon. Kõnekultuur.
Mood.
3. teema. Hea ja kuri. Kohus. Südametunnistus. (3 tundi)
Hea (headus). Kuri (kurjus). Kohus. Südametunnistus.
4. teema. Õiglus. (1 tund)
Õiglus. Tõearmastus.
5. teema. Au ja väärikus. (3 tundi)
Au. Inimväärikus. Häbi. Uhkus. Tütarlapse (naise) au. Mehe au.
Naiselikkus. Mehelikkus.
6. teema. Inimene ja loodus. (1 tund)
Väärtus. Hoidlik suhtumine loodusesse.
7. teema. Inimene ja ühiskond. (1 tund)
Tegelikkus. Ühiskond.
8. teema. Inimene ja inimene. (2 tundi)
Suhtlemisvajadus.
9. teema. Inimese suhtumine iseendasse. (1 tund)
Eneseteadvus. Enesehinnang. Vastutustunne. Kõlbelise arengu tase.
10. teema. Ideaal ja tegelikkus. (2 tundi)
Kõlbeline ideaal. Elu mõte. Önn.
11. teema. Enesekasvatus ja iseloomu kujundamine. (2 tundi)
Kultuuritase. Enesekasvatus. Iseloom. Iseloomu kujundamine.
12. teema. Milline inimene on kõlbeliselt küps? (2 tundi + 2 tundi
praktilist tegevust)
Isiksus. Kõlbeline küpsus.

Kõlblusõpetuse programm VIII klassile.

Teemad	Tunde	Praktilisi tegevusi
<i>Sissejuhatus kõlblus läbi aegade</i>		
I. Suhtlemis- ja käitumiskultuur	1	
1. Lugupidav suhtumine teistesse inimestesse. Taktitunne. Enesevalitsemine. Suhtlemisraskused ja nende ületamise teid.	54	2
2. Kuidas tekkis etikett? Kõlblus käitumiskultuuri alusena. Sisemise ja välise kultuursuse ühtsus.	4	4
	9	
II. Kommunistliku kõlbluse olemusest.		
3. Hea ja kuri.	3	
Kohus. Südametunnistus.		
4. Õiglus.	1	
5. Au ja väärikus. Au ja uhkus.	3	
Häbi ja au.	7	
III. Kõlblussuhted sotsialistlikus ühiskonnas.		
6. Inimene ja loodus. Inimene kui osa loodusest.	1	
7. Inimene ja ühiskond. Isiklike taotluste ühitamine ühiskondlikega.	1	
8. Inimene ja inimene.	2	
9. Inimese suhtumine iseendasse. Enese hinnang. Eneseteadvus.	1	
	5	

Teemad

Tunde

Praktilisi
tegevusi

IV. Kõlbeline ideaal.

10. Ideaal ja tegelikkus. 2

11. Enesekasvatust ja ^{Enese tundmaõppimine. Osa} ~~Iseloomu~~ ja Iseloomu

kujundamisel. Enesevalitsemine 2

Inimese sehtumine iseendaga. ~~Enesehinnang~~~~Eneseteadvusi~~

V. Kokkuvõte.

12. Milline inimene on kõlbeli-

selt küps?

2

2

Kokku 27

8

I. Suhtlemis- ja käitumiskultuur.

1. teema. Tundekultuur kui vajalik tingimus suhtlemiseks. Lugupidav suhtumine iseendasse kui teistest lugupidamise eeldus.

Enesevalitsemine. Taktitunne. Suhted eakaaslaste ja vanemate inimestega. Huumorimeel ja selle osa suhtlemises. Tants suhtlemisvahendina. Suhtlemisraskused ja nende ületamise teid.

2. teema. Kuidas tekkis etikett? Kõlblus käitumiskultuuri aluseks. Teo kõlbeline motivatsioon. Sisemise ja välise kultuursuse ühtsus, sõnade ja tegude ühtsus.

Käitumine avalikkuses ja perekonnas. Lauakombed. Käitumine pidulike sündmuste puhul. Käitumine leinasündmuste puhul. Kirjavahe- tus. (isiklik ja ametkiri). Telefonikõne.

Kõnekultuur. Hoiame emakeele puhtana.

Mood. Moodne ja isikupärane. Sobiv riietus koolis, koolipeol, teatris jne.

Praktilisi tegevusi.

Käitumisharjumuste kujundamine: tervitamine, esitlemine, lauakatmine. Kutse tantsule.

Telekooli ja noortestuudio saadetest katkendite kasutamine arutlemiseks.

Etüüde ja lühidramatiseeringuid suhtlemisraskuste ületamiseks.

II. Kommunistliku kõlbluse olemusest.

3. teema. Hea ja kuri. Kohus kui inimese poolt vabatahtlikult täidetav kohustus ühiskonna, kollektiivi, teiste inimeste suhtes.

Südametunnistus kui moraalne vastutus oma käitumise eest ise- enese ees.

4. teema. Õiglus ja tõearmastus. Õiglus inimestevahelistes suhtes.

5. teema. Au ja väärikus. Au ja uhkus. Häbi ja au. Inimväärikus. Eneseuhkus. Rahvuslik uhkus. Suhtlemine teiste rahvaste esindajatega.

Kooli au.

Tütarlapse (naise) au. Mehe au. Mehelikkus ja naiselikkus.

III. Kõlblussuhted sotsialistlikus ühiskonnas.

6. teema. Inimene ja loodus. Inimene kui looduse lahutamatu osa. Hoidlik suhtumine loodusesse kui inimesele asendamatusse väärtusesse. Elutahte aktsepteerimine, enda ja teiste elu hindamine.

7. teema. Inimene ja ühiskond. V. I. Lenin tegelikkusest kui inimese olulisimast kasvatajast. Isiklike taotluste ühitamine ühiskondlikega. Inimese sisemise tasakaalu ja tema tegevuse edukuse olenevus suhetest kaasinimestega.

8. teema. Inimene ja inimene. Inimene ja tema suhted teiste inimestega. Perekonna, kooli ja komsomoli- (pioneer-)organisatsiooni osatähtsus suhtlemisvajaduse rahuldamisel.

9. teema. Inimese suhtumine iseendasse. Inimese iseendasse suhtumise sõltuvus kõlbelise arengu tasemest. Eneseteadvus. Vastutuse kandmise kogemus kui vajalik tingimus isiksuse kõlbelises arengus. Orienteerumine südametunnistusele.

IV. Kõlbeline ideaal.

10. teema. Kõlbeline ideaal ja tegelikkus. Ideaali ja tegelikkuse vastuolo ja selle ületamine. Moraalikoodeks. Elu mõte. Önn.

11. teema. Enesekasvatus. Iseloomu kujundamine. Inimese kultuuritaseme ja tema enesekasvatuspüüde vahelisest sõltuvusest. Kõlbelise ideaali olemasolu kui enesekasvatuse tingimus. Isiklik päevik enesekasvatuse ühe vahendina.

V. Kokkuvõte.

12. teema. Milline inimene on kõlbeliselt kasvatatud?

Inimese elukäigu seos kõlbelise küpsuse tasemega. Isiksuse areng kui vajaduste rikastumise ja keerukaks muutumise protsess. Kõlbeliselt küps inimene kui aktiivne võitleja progressiivse eest ühiskonnas.

Kokkuvõte õppeaastal õpitust tehakse konverentsil teemal "Milline inimene on kõlbeliselt küps" või "Enesekasvatus ja iseloomu kujundamine".

Kirjandus õpetajale

1. Lenin, V. I. Noorsooühingute ülesanded. Teosed, 31. kd. Tln.: ERK, 1955, lk. 269-281.
2. Liimets, H. Rühmatöö tunnis. Tln.: Valgus, 1976. -100 lk.
3. Liimets, H. Mitte objekt, vaid subjekt. - Noorus, 1982, nr. 10, lk. 6-7.
4. Schweitzer, A. Kultuur ja eetika. Tln.: Eesti Raamat, 1984.-296lk.
5. Titma, M. Kommunistlik noorsooühing noorte elus. Tln.: Eesti Raamat, 1980.
6. Unt, I. Õpilaste aktiviseerimine tunnis. Tln.: Valgus, 1974, 272lk.
7. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребёнка.- В кн.: Изучение мотивации поведения детей и подростков/Под ред. Л.И.Божович и Л.В.Благонадежиной.М.:Педагогика, 1972, с. 7-44.
8. Давыдов В.В. Проблема периодизации психического развития.-В.кн.: Возрастная и педагогическая психология. Пермь, 1974, с. 33-53.
9. Словарь по этике./Под. ред. И.С. Кона. М.: Политиздат, 1981.
10. Чернокозова В.Н., Чернокозов И.И. Основы марксистско-ленинской этики. Минск.: Народная асвета, 1975. -296 с.

I.

1. teema.

Kirjandus õpetajale

1. Kommunistliku moraali alused. Autorite kollektiiv. - Tln.: Eesti Raamat, 1983, lk. 168-176.
2. Jõesaar, H. Metoodiline abimaterjal külblusõpetuse ja eetika aluste õpetamiseks üldhariduskoolis. Tln.: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, lk. 39.

3. Kala, U. Õpilaste suhtlemisloovuse nimel. - Nõukogude Kool, 1980, nr. 12, lk. 16-18.
4. Kala, U., Liimets, H. Loovusest omavahelistes suhetes. - Nõukogude Kool, 1971, nr. 12, lk. 885-888.
5. Liimets, H. Rühmatöö kooli kasvatuslike taotluste taustal. - Nõukogude Kool, 1970, nr. 12, 885-895.
6. Mudrik, A. Õpetaja, suhtlemine, klassikollektiiv. /Vahendanud V. Eksta/ - Nõukogude Kool, 1980, nr. 4, lk. 24-25.
7. Mudrik, A. Kasvatusest vanemas koolieas. Tln.: Valgus, 1981, lk. 108-119.
8. Roots, H. Kodu ja käitumiskultuur. - Tln.: Valgus, 1984. -40 lk.
9. Мудрик А. В. О подготовке школьников к общению. - В об.: Проблемы подготовки к общению. 1979, с. 9-17, Таллин.

Kirjandus õpilastele.

1. Kurg, I. Vaata endasse. Tln.: Valgus, 1983, lk. 6-9.

2. teema.

Kirjandus õpetajale.

1. Eglon, M. Kõlblus käitumiskultuuri alusena. - Nõukogude Kool, 1984, nr. 1, lk. 4-9.
2. Lulla, V. Käitumisharjumused ja nende kasvatamine koolis. - Nõukogude Kool, 1975, nr. 6, lk. 516-521.
3. Veimer, J. Kasvatusest, moest, kultuurist. - Rmt.: Pedagoogiliste uurimuste tulemused 1976-1980. Kommunistliku kasvatuse teooria ja praktika. /Koost. O. Nilson/ Tln.: PTUI, 1981, lk. 83-101.

Kirjandus õpetajale ja õpilastele.

1. Kommunistliku moraali alused. Tln.: Eesti Raamat, 1983, lk. 165-168.
2. Aasamaa, I. Käitumisest. Tln.: Eesti Raamat, 1976. -240 lk.

Kirjandust õpilastele.

1. Dänhardt, R. Paar takti taktist. (Jutustused) Tln.: Eesti Raamat, 1982.
2. ENEKE, 2. Õpilase teatmeteos. - Tln.: Valgus, 1983. Märksõna "käitumine" lk. 208.
3. Jänes, H. Poiss ja tüdruk. Tln.: Valgus, 1983. -114 lk.
4. Kurg, I. Vaata endasse. Tln.: Valgus, 1983, lk. 20-25, 68-77.
5. Pukk, H. Kuidas toimid sina? Tln.: Eesti Raamat, 1979.

II.

3.-5. teema.

Kirjandus õpetajale.

1. Arhangeliski, L. Marksistliku eetika kategooriad. Tln.: Eesti Raamat, 1964, lk. 129-146.
2. Buschmann, U. Aknad valla. Tln.: Valgus, 1982.
3. Jõesaar, H. Metoodiline abimaterjal külblusõpetuse ja eetika aluste õpetamiseks üldhariduskoolis. Tln.: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, lk. 29, 31.
4. Tamm, L. Häbi ja südametunnistus. - Rmt.: Külbelisest kasvatus-
sest kodus ja koolis. Tln.: Valgus, 1979, lk. 133-139.
5. Tammsaare, A. H. Mees, naine ja laps. - Rmt.: Valitud artiklid.
Tln.: Eesti Raamat, 1976, lk. 134-138.

Kirjandus ja ilukirjandus õpilastele.

1. Kommunistliku moraali alused. Tln.: Eesti Raamat, 1983, lk. 129-146.
2. Kaugver, R. Disko. Tln.: Eesti Raamat, 1980.
3. Tammsaare, A. H. Avalik kiri A. H. Tammsaarele. Rmt.: Valitud artiklid. Tln.: Eesti Raamat, 1976, lk. 293-305.
4. Sergo, H. Vihavald. Tln.: Eesti Raamat, 1970. -436 lk.
5. Vellerand, L. Tundelised teatriportreed. Tln.: Eesti Raamat, 1984.
6. Vilde, E. Tooma tohter. Jutustused III. Tln.: ERK 1953, lk. 325-352.

III.

Kirjandus õpetajale.

6. teema.

1. Engels, F. Anti-Dühring. Tln.: Eesti Raamat, 1954, lk. 83.
2. Heidmets, M. Linnakeskkond ja inimene. - Rmt.: Elulaad ja elukeskkond. Tln.: Eesti Raamat, 1981, lk. 42-63.
3. Herman, S. Kõlbelise kasvatuse teooria küsimusi. Nõukogude Kool, 1980, nr. 12, lk. 11-15.
4. Jõesaar, H. Metoodiline abimaterjal kõlblusõpetuse ja eetika aluste õpetamiseks üldhariduskoolis. Tln.: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, lk. 24-27.
5. Raitviir, A. Aukartus elu ees. - Looming, 1970, nr. 12, lk. 858-859.
6. Schweitzer, A. Aukartus elu ees. - "Loomingu" Raamatukogu, 1972, nr. 46.

7. teema.

1. Lenin, V. I. Teosed, 28.kd. Tln.: ERK, 1955. -504 lk.
2. Lenin, V. I. Noorsooühingute ülesanded, Teosed 31. kd. Tln.: ERK, 1955, lk 252- 268.
3. Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu konstitutsioon (põhiseadus). - Tln.: Eesti Raamat, 1978. -48 lk.
4. Jõesaar, H. Metoodiline abimaterjal kõlblusõpetuse ja eetika aluste õpetamiseks üldhariduskoolis. Tln.: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, lk. 29-30.
5. Saar, V. Ira. Tln.: Perioodika. - "Loomingu" Raamatukogu, 1983, nr. 19.

8. teema.

1. Jõesaar, H. Metoodiline abimaterjal kõlblusõpetuse ja eetika aluste õpetamiseks üldhariduskoolis. Tln.: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, lk. 27-29.
2. Rjurikov, J. Ema, isa ja laps ehk kuidas kasvatada inimeses inimest. - Noorus, 1982, nr. 10, lk. 32-34.

9. teema.

1. Kon, I. "Mina" avastamine. Tln.: Eesti Raamat, 1981. - 252 lk.
2. Горбунов А. Д. Учитесь управлять собой. Л., 1976.

Kirjandus ja ilukirjandus õpilastele.

6. teema.

1. Punane raamat / Koostanud E. Kumari. Tln.: Valgus, 1982. -248 lk.
2. Tammsaare, A. H. Poiss ja liblikas. - Rmt.: Miniatuurid. Tln.: Eesti Raamat, 1977, lk. 23-30.

7. teema.

1. Titma, M. Mina, kommunistlik noor. - Rmt.: Kommunistlik noor-sooühing noorte elus. Tln.: Eesti Raamat, 1980, lk.59-65.
2. Bornhöhe, E. Tasuja või Metsanurk, M. Ümera jõel.
3. Šolohhov, M. Inimese saatus. Tln.: Eesti Raamat, 1974.

8. teema.

1. Kangur, K. Hüüa mind ikka kauguste taha. Rmt.: Päikesepaiste krobelistel kuusetüvedel: Miniatuure. - Tln.: Eesti Raamat, 1975, lk. 148.
2. Kaugver, R. Disko. Tln.: Eesti Raamat, 1982.
3. Kondratjev, V. Saška. "Loomingu" Raamatukogu, 1981, nr. 11-13 (1215-1217).
4. Saat, M. Mida teha emaga. Tln.: Eesti Raamat, 1978.

9. teema.

1. Rennamaa, S. Kadri. - Tln.: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.
2. Pukk, H. Rein ja Riina. Tln.: Eesti Raamat, 1980.

IV.

Kirjandus õpetajale

10. teema.

1. NLKP XXVI kongressi materjale. - Tln.: Eesti Raamat, 1981, lk. 73.
2. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. - Tln.: Eesti Raamat, 1961. -132 lk.
3. Hartšev, A., Aleksejeva, V. Elulaad, moraal, kasvatus. - Tln.: Eesti Raamat, 1980, lk. 16.
4. Jõesaar, H. Metoodiline abimaterjal kõlblusõpetuse ja eetika aluste õpetamiseks üldhariduskoolis. Tln.: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, lk. 36-38.
5. Tammsaare, A. H. Avalik kiri A. H. Tammsaarele. Rmt.: Valitud artiklid. Tln.: Eesti Raamat, 1976, lk. 293-305.

Kirjandust õpetajale.

11. teema.

1. Bondarevski, V. Vestlusi enesekasvatusest. - Tln.: Valgus, 1981. -136 lk.
2. Grišin, D., Koldunov, J. Õpilaste enesekasvatuse juhtimisest: Abiks klassijuhatajale ja kasvatajatele. - Tln.: Valgus, 1981. - 168 lk.
3. Jõesaar, H. Metoodiline abimaterjal kõlblusõpetuse ja eetika aluste õpetamiseks üldhariduskoolis. Tln.: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, lk. 33- 34.
4. Чернокозова В.Н., Чернокозов И.И. Основы марксистско-ленинской

этики/Методическое пособие для учителей и классных руководителей. Минск: Народная асвета, 1975.

Kirjandus ja ilukirjandus õpilastele.

1. Kurg, I. Vaata endasse. Tln.: Valgus, 1983, lk. 9-15, 25-29, 50-63.

12. teema.

Kirjandus õpetajale.

1. Jõesaar, H. Metoodiline abimaterjal kõlblusõpetuse ja eetika aluste õpetamiseks üldhariduskoolis. Tln.: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, lk. 39.
2. Kon, I. "Mina" avastamine. Tln.: Eesti Raamat, 1981. -252 lk.
3. Tuglas, Fr. Marginaalia: Mõtteid ja meeleolusid. Tln.: Eesti Raamat, 1966, lk. 91.

Ilukirjandus õpilastele.

1. Made, R., Männiksoo, R. Mikriveski jutud. Tln.: Eesti Raamat, 1983.